

International Multidisciplinary Research Journal

Golden Research Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

Golden Research Thoughts Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Manichander Thammishetty

Ph.d Research Scholar, Faculty of Education IASE, Osmania University, Hyderabad

International Advisory Board

Kamani Perera

Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Mohammad Hailat

Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken

Hasan Bakfir

English Language and Literature Department, Kayseri

Janaki Sinnasamy

Librarian, University of Malaya

Abdullah Sabbagh

Engineering Studies, Sydney

Ghayoor Abbas Chotana

Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]

Romona Mihaila

Spiru Haret University, Romania

Ecaterina Patrascu

Spiru Haret University, Bucharest

Anna Maria Constantinovici

AL. I. Cuza University, Romania

Delia Serbescu

Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Loredana Bosca

Spiru Haret University, Romania

Ilie Pinteau,

Spiru Haret University, Romania

Anurag Misra

DBS College, Kanpur

Fabricio Moraes de Almeida

Federal University of Rondonia, Brazil

Xiaohua Yang

PhD, USA

Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea, Romania

George - Calin SERITAN

Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi

.....More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade

ASP College Devrukh, Ratnagiri, MS India Ex - VC. Solapur University, Solapur

Iresh Swami

Rajendra Shendge

Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

R. R. Patil

Head Geology Department Solapur University, Solapur

N.S. Dhaygude

Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

R. R. Yalikal

Director Management Institute, Solapur

Rama Bhosale

Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel

Narendra Kadu

Jt. Director Higher Education, Pune

Umesh Rajderkar

Head Humanities & Social Science YCMOU, Nashik

Salve R. N.

Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

K. M. Bhandarkar

Praful Patel College of Education, Gondia

S. R. Pandya

Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai

Govind P. Shinde

Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

G. P. Patankar

S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Alka Darshan Shrivastava

Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Chakane Sanjay Dnyaneshwar

Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune

Maj. S. Bakhtiar Choudhary

Director, Hyderabad AP India.

Rahul Shriram Sudke

Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

Awadhesh Kumar Shirotriya

Secretary, Play India Play, Meerut (U.P.)

S. Parvathi Devi

Ph.D.-University of Allahabad

S.KANNAN

Annamalai University, TN

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India

Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.aygrt.isrj.org

शेतकरी आत्महत्या कारणे आणि उपाय

प्रा. डॉ. शिंदे आर.डी.

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख , लोकमान्य महाविद्यालय, सोनखेड
ता. लोहा जि. नांदेड (महाराष्ट्र).

प्रस्तावना :

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. त्यामुळे कृषिउद्योग हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्यस्त्रोत मानला जातो. देशातील प्रमुख उद्योगांना कच्च्या मालाच्या पुरवठ्याबरोबरच देशातील लोकांचे पालन-पोषणाचे उत्तरदायित्वही शेती क्षेत्रालाच उचलावे लागते. गेल्या सहा ते सात दशकात औद्योगिक विकासाच्या संघटित प्रयत्नानंतर देशातील जवळपास ६० ते ६५ टक्के लोकसंख्या कृषिउद्योगावर अवलंबून आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषि उद्योगाचे महत्त्व विशद करताना प्रसिद्ध उद्योजक सुकेश अंबानी म्हणतात की, आधुनिक काळातील जागतिकीकरण व उदारीकरणाच्या प्रभावाने औद्योगिक आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेने गती पकडली असली तरी राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषिक्षेत्राचा वाटझ अनन्यसाधारण असाच आहे. हेच सुकेश अंबानीच्या विचारातून उधृत होते.

कृषिउद्योगाचे ऐतिहासिक समलोचन :

भारतात आर्थिक विकासाची सुरुवातच शेती

विकासातून होत असते. त्यामुळे कृषि क्षेत्राचा विकास म्हणजे भारताचा विकास असे समिकरण तयार करून स्वतंत्र शासनाने पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत कृषिक्षेत्राकडे विशेषतत्त्वाने लक्ष दिले. “शेती, ऊर्जा व जलसिंचनाचा प्राधान्यक्रम निश्चित करून योजनेच्या एकूण आराखड्यापैकी जवळजवळ ४४ टक्के हिस्सा या क्षेत्रास उपलब्ध करून दिला.”२ कृषिक्षेत्र सातत्याने प्रगत होत जावे, कृषि उत्पादनात अधिकाधिक वृद्धी व्हावी, कृषि विषयक लोकांच्या जाणीवा जागृत व्हाव्यात यासाठी शासनाने कालबद्ध कार्यक्रम निश्चित केला. सहकारी शेती धोरण, हरित क्रांती, स्वतंत्र कृषि शाळा-महाविद्यालये आणि कृषि विद्यापीठे तसेच दूरदर्शन नभोवणी वरील ‘शेती विकास कार्यक्रम’ हा या व्यापक योजनेचाच भाग होता. त्यामुळे सुरुवातीच्या काळात कृषि उद्योगाने फार मोठ्या प्रमाणात आघाडी घेतली. परंतु कृषिक्षेत्राकडे पाहण्याचा शासनाचा हा डोळस दृष्टिकोन पुढे असाच टिकून राहिला नाही, असे आजपर्यंतच्या आर्थिक पाहणीवरून स्पष्ट होते. त्यामुळे

कृषि उद्योग हा अन्य औद्योगिक उद्योगाच्या तुलनेत मागास असाच राहिला. केंद्रीय सांख्यिकी कार्यालयाने प्रसिद्ध केलेल्या आकडेवारीनुसार चालु आर्थिक वर्षाच्या तिमाहीत उद्योग क्षेत्राचा दर ६.१ टक्के, तर सेवा क्षेत्राचा ६.६ टक्के आहे. कृषी क्षेत्राचा दर मात्र घसरून तो १०८ झाला आहे.”३ यातून हेच प्रतीत होते की, आर्थिक विकासाच्या मॅरेथॉन शर्यतीत कृषिक्षेत्र अत्यंत मागे आहे. त्यामुळे कृषि व अकृषि क्षेत्रातील लोकांच्या आर्थिक प्राप्तीत फार मोठ्या प्रमाणात असमानता निर्माण झालेली दिसून येते. आपल्या देशाचे अर्थतज्ज्ञ असलेले माजी पंतप्रधान डॉ. मनमोहनसिंग यांनी ही बाब मान्य केली आहे. ते म्हणतात, “ देशाच्या ६२ वर्षांच्या नियोजित विकासात ‘इंडिया’ (देशाचे उद्योग प्रधानरूप) आणि ‘भारत’ (देशाचे शेतीप्रधान रूप) यांच्यातील आर्थिक विषमता वाढलेली आहे.”४ आर्थिक विषमतेची वाढलेली ही दरी कमी करण्यासाठी लागणारे ना ध्येय शासनाकडे आहे ना धोरण! त्यामुळे शेती क्षेत्र आज इतके दुबळे बनले आहे की, हवामानात झालेला थोडासाही बदल पेलवण्याची क्षमता या क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांकडे उपलब्ध नसल्याचे शेतकरी आत्महत्या प्रकरणावरून स्पष्ट होते. सन २०१० ते २०१३ या कालखंडात देशातील काही प्रमुख राज्यातील शेतकरी आत्महत्यांची आकडेवारी खालील तालिकेत दिली आहे.

सन	राज्य	शेतकरी आत्महत्या
२०१०	महाराष्ट्र	३१ ४१
२०११	महाराष्ट्र	३३ ६७
२०१२	महाराष्ट्र	३७ ८६
२०१३	महाराष्ट्र	३१ ४६
२०१०	आंध्रप्रदेश	२५ २५
२०११	आंध्रप्रदेश	२२ ०६
२०१२	आंध्रप्रदेश	२५ ७२
२०१३	आंध्रप्रदेश	२५ ७२
२०१०	गुजरात	५ २३
२०११	गुजरात	५ ७८
२०१२	गुजरात	५ ६४
२०१३	गुजरात	५ ६०

(स्रोत : दै.पुण्यनगरी २१ एप्रिल व दि. ६ जुलै २०१४, पृ.क्र.४,२.)

महासत्तेची स्वप्न पाहणाऱ्या 'शायनिंग इंडियात' कृषिउद्योगाची अत्यंत शोचनीय अवस्था असल्याचे उपर्युक्त तालिकेवरून स्पष्ट होते. कृषि उद्योगाची ही करुण लक्षात घेता प्रसिद्ध पत्रकार पी. साईनाथ यांनी एक अभ्यासपूर्ण अहवाल तयार करून तो शासनात सादर केला आहे. त्यात त्यांनी शासनाच्या कृषि धोरणावर अत्यंत कडक भाषेत ताशेरे ओढले आहेत. देशातील अन्य भागाच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्येची उच्चांकी दर लक्षात घेता त्यांनी या अहवालात महाराष्ट्राला 'शेतकऱ्यांची दफनभूमी' अशी शैलीची उपमा बहाल केली आहे. खरे तर कृषिप्रधान देशात कृषिक्षेत्राची ओळख शेतकऱ्यांची 'कर्मभूमी' म्हणून निर्माण व्हावी, यापेक्षा मोठे दुर्दैव कोणतेच असू शकत नाही. महासत्तेचे स्वप्न पाहणाऱ्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला हे नक्कीच भुषणावह नाही.

अर्थात कृषि उद्योगाच्या मागासलेपणास केवळ शासन नीतीच जबाबदार आहे, असे म्हणणे धाडसाचे ठरेल. इतरही अन्य घटकांची प्रतिकूलता त्यासाठी उतरदायी आहे. त्यासंबंधीची विस्तृत चर्चा त्या-त्या घटकांच्या अनुषंगाने पुढीलप्रमाणे करता येईल. शेतकरी आत्महत्याची कारणे :

१. नैसर्गिक घटक :

भारतातील बहुतांश शेती नैसर्गिक पावसावर अवलंबून आहे. "देशात एकूण जमिनीचे क्षेत्र

३२६ दशलक्ष हेक्टर आहे. त्यापैकी केवळ १८५.८ दशलक्ष हेक्टर क्षेत्र हे लागवाडीखाली असून त्यातही ६४: क्षेत्र हे कोरडवाहू म्हणजेच नैसर्गिक पावसावर अवलंबून अहे."५ अर्थात भारतात ७० टक्के पिके केवळ नैसर्गिक पावसाच्या पाण्यावर घेतली जातात आणि भारतातील नैसर्गिक पावसाचे मान तर अत्यंत अनिश्चित, अनियमित आणि विषम आहे. "भारताचा १/८ भाग हा नेहमी पूराच्या आपत्तीच्या छायेत वावरत असतो. तर १/६ भागाला सतत अवर्षणाची भीती असते. भारताचे सरासरी वार्षिक पर्जन्यामान ११७ से.मी. म्हणजेच जागतिक ११० से.मी. सरासरीपेक्षा जास्त असतानाही पाण्याची उपलब्धता क्षेत्र कालावधी कमालीची विषम आहे."६ त्यामुळे भारतातील शेतीचे उत्पादन कुठे अतिवृष्टीमुळे निर्माण झालेल्या पुरामुळे तर कुठे अवर्षणामुळे उद्भवलेल्या दुष्काळामुळे नाश पावते. नुकत्याच जलसंसाधन, नदी विकास मंत्रालयाकडून मिळालेल्या माहितीनुसार "सन १९५३ ते २०१३ सर ६२ वर्षात देशातील बिहार, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश आणि राजस्थानसह विविध राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशात पुराच्या तडाख्याने सरासरी १,४६६ कोटी रूपयांच्या पिकांचे नुकसान झाले, तसेच १८ लाख घरांची पडझड झाली व पुरामुळे सरासरी ४६.४६ लाख हेक्टर शेतीतील पिके हातची गेली. त्यामुळे सरासरी ७३६ कोटी रूपयांचा आर्थिक फटका बसला. या सहा दशकात सार्वजनिक सेवांचेही २५८६ कोटी रूपयांचे नुकसान झाले असल्याचे स्पष्ट करण्यात आले आहे."७

एकंदरीत हेक्टरी विचार करता, "दरवर्षी देशात १२० लाख हेक्टर क्षेत्रातील पिकांचे नैसर्गिक आपत्तीमुळे नुकसान होते."८ कृषि उद्योगातील नैसर्गिक पाण्याची अनिश्चितता व विषमस्थिती लक्षात घेता आपल्या देशात एक माजी अर्थमंत्री असे म्हणाले होते की, "आपलजे अंदाजपत्रक म्हणजे मोसमी पावसाच्या आधारे खेळला जाणारा एक जुगार आहे.", त्यात बऱ्याच अंशी तथ्यांस दिसून येतो. कारण पाणी या नैसर्गिक घटकाच्या लहरीपणामुळे भारतीय शेतीची उत्पादकता अत्यल्प अशीच राहिली आहे. त्यामुळे येथील शेतकरी वर्ग नेहमी आर्थिक आवर्तात सापडतो. शिवाय देशातील बहुतांश शेती कोरडवाहू असल्यामुळे खरीप हंगाम वगळता येथील शेतकरी वर्ग नेहमी आर्थिक आवर्तात सापडतो. शिवाय देशातील बहुतांश शेती कोरडवाहू असल्यामुळे खरीप हंगाम वगळता येथील शेतकऱ्यांच्या हाताला पुरेसे काम मिळत नाही. त्यामुळे देशातील सुमारे ६५ कोटी शेतकऱ्यांपैकी ३/४ शेतकऱ्यांना आपल्या चरितार्थासाठी नेहमी विस्थापनाला तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे अशा विस्थापितांच्या मुलांबाळांच्या शिक्षणाचा व आरोग्याचा प्रश्न निर्माण होतो. याचा विपरीत परिणाम त्यांच्या जीवनमानावर होऊन त्यांच्या विकासाचा वेग मंदावतो.

२. वैज्ञानिक घटक :

देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील कृषिक्षेत्राचे महत्त्व व वाढत्या लोकसंख्येची गरज लक्षात घेऊन सन १९६६ सालापासून दुष्काळातही तग धरू शकतील व आर्थिक उत्पादन देऊ शकतील अशा बी-बियाणांचा शोध घेण्याचा कार्यक्रम (High yielding varetier programme)

हाती घेण्यात आला. नॉरमन बोरलॉग व एम. एस.स्वामीनाथन या कृषिशास्त्रज्ञांनी अथक परिश्रम घेऊन या देशात हरितक्रांती घडवून आणली. संकरीत बी-बियाणांच्या निगराणीसाठी जैव-तंत्रज्ञानाचा वापर करून रासायनिक खते व किटकनाशकाचाही अचूक वेध घेण्यात आला. परिणामी सेंद्रीय शेती मागे पडली. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने अर्धधिक उत्पादन वाढविण्यासाठीची स्पर्धा लागली. या स्पर्धेत नत्रयुक्त खतांचा व विषारी किटकनाशकाचा अवाजवी वापर सुरू झाला. त्याचा परिणाम शेतीची उपजाऊ क्षमता नष्ट होण्यात झाला. शिवाय जैवतंत्रज्ञानाच्या अतिवापरामुळे पर्यावरणाचे प्रदुषण तर सुरू झालेच पण त्याचबरोबर गांडूळासारखे शेतकऱ्यांचे अनेक परमूत्र असणारे प्राणीजीवही नष्ट झाले.

3. पर्यावरणीय घटक :

भौतिक प्रगतीच्या अतिरेकी हव्यासापोटी मानवाने पृथ्वीच्या भौतिक, रासायनिक व जैविक संरचनेवर केलेल्या आघातामुळे प्रभावित झालेल्या पर्यावरणीय घटकांचा सर्वात जास्त फटका शेती क्षेत्रालाच बसला आहे.

आदिम युगात नैसर्गिक साधन संपत्तीची विपुलता होती. त्यामुळे आदिम युगात मानवी गरजांची पूर्ती करण्यात निसर्ग हा सक्षम होता. म्हणून प्राचीन काळी निसर्गाबद्दल मानवाला नुसताच आदर नव्हता; तर त्याने निसर्गाची पुजा देखील केली. मात्र आधुनिक काळातील लोकसंख्या विस्फोट व वाढती गरज लक्षात घेता निसर्गाकडे मानवाचा दृष्टिकोन बदलला. निसर्ग हा माणसांसाठी आहे. त्यामुळे मानवी जीवन अधिक समृद्ध करण्यासाठी निसर्गाचा मानवाने पुरेपुर वापर करून घेतला पाहिजे, या मनोवृत्तीने आज मानव विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने निसर्गावर आपले अधिपत्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. निसर्गातील साधन संपत्तीचा त्याने आपल्या फायद्यासाठी अशाश्वत व अनियंत्रित असा वापर सुरू केला. त्यातून बेसुमार जंगलतोड, अतिचराई, अशाश्वत शेती, खाणकाम व प्रचंड प्रमाणात शहरीकरणे प्रयोग करण्यात आले. या प्रयोगामुळे निसर्गातील नाजूक समतोल बिघडत चालले आहे, याकडे त्याने नेहमीच दुर्लक्ष केले. ज्याचा प्रतिकूल परिणाम असंख्य जीवप्रजातींचे नैसर्गिक अधिवास नष्ट होण्यात व जमिनीचे रासायनिक गुणधर्म बदलण्यात झाले. परिणामी जमिनीची सुपिकता कमी झाली व कृषिव्यवसाय तोट्यात आला. शिवाय वृक्ष आच्छादनाचा संरक्षक थर नाहीसा झाल्याने तापमान वृद्धीत प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली. एल-निनो (El-Nino) परिणामाच्या वारंवारतेत घट आणि त्याचा मानसूनवर जो काही आज प्रतिकूल परिणाम झाला आहे, त्याचे “जागतिक तापमान वृद्धी” हे एकमेव कारण आहे याबाबतीत जगभरातील सर्व शास्त्रज्ञांचे एकमत झाले आहे. “संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या हवामान बदलावरील आंतरशासकीय पॅनेल (IPCC) च्या अहवालानुसार मानवाने आपल्या भौतिक सुखसोयीसाठी पर्यावरणाचे असेच प्रचंड प्रमाणात दोहन सुरू ठेवले तर जागतिक सरासरी तापमान गेल्या १००-१२५ वर्षांमध्ये ०.४५ ते ०.९५ सें.ने. वाढले आहे ते २१०० पर्यंत १.१० से. ते ६.४० ने वाढण्याची शक्यता वर्तविली आहे.”^६ यावरून भविष्याच्या गर्भात किती मोठा धोका दडलेला आहे, याचा अंदाज येतो. पर्यावरणीय घटकांच्या प्रतिकूलतेने भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये अगोदरच परिस्थितिकीय व आर्थिक-सामाजिक व्यवस्थांवर ताण पडलेला असताना “हिवाळ्यातील तापमान ०.५० से. जरी वाढले तरी पंजाब, हरियाणा व उत्तरप्रदेश यासारख्या उच्च व कृषि उत्पन्न राज्यातील गव्हाचे उत्पादन १०: पर्यंत कमी होईल. एवढेच नव्हेतर वर्तमान तापमान वृद्धीचा दरकायम राहिल्या तर भारतातील सिंचन क्षेत्रामध्ये १२.५ कोटी टन इतके खाद्यान्न कमी होईल, असा एका अहवालाचा निष्कर्ष आहे”^{१०} भारतात २०१३ पूर्वी २३ कोटी लोक भूकबळींच्या टप्प्यावर होते. जगातील कुपोषितांपैकी ४० टक्के कुपोषित बालके भारतातील आहेत. अशा स्थितीत जर भारतात अन्नधान्याची टंचाई निर्माण झाली तर शेतकऱ्यांबरोबर शेती क्षेत्रावर आधारित अन्य व्यावसायिकांना सुद्धा आत्महत्या करण्याची वेळ येईल. यावरून भारतीय शेती व्यवसाय किती मोठ्या संक्रमण अवस्थेतून वाटचाल करीत आहे हे स्पष्ट होते.

अन्य एक बाब अशी की, औद्योगिकरणाच्या प्रक्रियेमुळे कारखानदारी व्यवसायातून उत्सर्जित होणाऱ्या कार्बन मोनोऑक्साईड (Co), सल्फर डायऑक्साईड (So₂), हायड्रोकार्बन्स, नायट्रोजन ऑक्साईड (No₂), सल्फ्युरिक अम्ल वगैरे सारख्या घातक द्रवघटकांचा ऑक्सिजनशी संयोग होऊन आम्लपर्जन्य (Acid Rain) होते. परिणामी जमिनीचे आम्लीकरण घडून तिचे रासायनिक गुणधर्म बदलतात. जमिनीतील पोषणद्रव्ये विरघळतात. त्यामुळे जमिनीची सुपिकता कमी होते. ज्याचा प्रतिकूल परिणाम कृषि उत्पादनांवर होऊन कृषि उत्पादनांवर आधारित शेतकऱ्यांचा विकास मंदावतो.

4. मानवी घटक :

शेतीच्या मागासलेपणास जबाबदार असणारा दुसरा घटक म्हणजे मानवी हा होय. भारतीय शेतीत गुंतलेला मानवी घटक अतिशय मागासलेला असा आहे. ग्रामीण भागातील निरक्षरता व अंधश्रद्धा यामुळे शेतकऱ्यात अजूनही पारंपरिक दृष्टिकोनाचा प्रचंड प्रमाणात पगडा आहे. नियोजन व आधुनिक दृष्टिकोन यांचा अभाव असल्यामुळे उपलब्ध साधन सामुग्रीचा पर्याप्त उपयोग करून घेण्याची दृष्टी त्यांच्याकडे नाही. केवळ कुटुंबाच्या पोषणाचे साधन म्हणून भारतीय शेतकरी शेतीकडे पाहतो. शेती हा एक व्यवसाय आहे व तो लाभदायी झाला पाहिजे हा दृष्टिकोन त्यांच्या जवळ नाही. शिवाय व्यक्तिशः श्रमाची प्रतिष्ठा स्वीकारून पडेल ते काम नेटाने करण्याची कर्मनीती (Work ethics) त्यांच्याकडे नसल्यामुळे कृषि विकासाची आणि त्यावर अवलंबून असणाऱ्या लोकांची भरभराट होताना दिसत नाही.

दुसरी बाब अशी की, भारतात अजूनही ६५ टक्के लोक शेतीवर गुजरान करतात. शेतीचे मागासलेले रूप पाहता इतक्या लोकांचे ती भरण-पोषण करू शकत नाही. स्वातंत्र्याच्या वेळी म्हणजे १९५१ साली ३६.१० कोटी असलेली भारताची लोकसंख्या आज २०११ च्या जनगणनेनुसार १२५ कोटीवर जावून पोहोचली आहे. लोकसंख्येत झालेली ही वाढ भारतातील औद्योगिक घेऊ शकले नाही. त्यामुळे अतिरिक्त लोकसंख्येचा भार शेती क्षेत्रावर पडणे स्वाभाविक होते. परिणामी देशात अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे प्रमाण वाढले. सबब कृषि उद्योगात छुपी बेकारी अस्तित्वात आली. या संदर्भात प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ रॅग्रनस्के असे म्हणतात की, “भारतात शेतीवर लोकसंख्या इतक्या प्रमाणात अतिरिक्त झाली आहे की, त्यामुळे शेतीची सीमांत उत्पादकता वेगाने घटत चालली आहे.”^{११} त्यामुळे भूमीवरील लोकसंख्येचा हा अतिरिक्त भार कमी होत नाही. तोपर्यंत कृषि विकासात अपेक्षित यश मिळणे शक्य नाही. अन्य एक बाब अशी की,

देशातील बहुतांश शेती कोरडवाहू असल्यामुळे खरीप हंगाम वगळता येथील शेतकऱ्यांच्या हाताला काम मिळत नाही. त्यातच अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे अस्तित्वात आलेल्या बेकारीमुळे देशातील सुमारे ६५ कोटी शेतकऱ्यांपैकी ३/४ शेतकऱ्यांना आपल्या चरितार्थासाठी विस्थापनाला तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे अशा विस्थापितांच्या मुलाबाळांच्या शिक्षणाचा व आरोग्याचा प्रश्न निर्माण होतो. याचा विपरित परिणाम त्यांच्या जीवन मानावर होऊन त्यांच्या विकासाचा वेग मंदावतो.

शैक्षणिक घटक :

कृषिउद्योगाच्या मागासलेपणाचे आणखी एक कारण म्हणजे कृषिशिक्षण पद्धतीची अनास्था होय. वस्तुतः कृषि हा एक उद्योग आहे व तो लाभदायी झाला पाहिजे ही कर्मनीती (Work ethics) विकसित करण्यात आजची शिक्षण पद्धती या कृषिप्रधान देशात अपयशी ठरली आहे. देशात औद्योगिकरणाचे कितीही वारे वाहीले तरी, या कारखानदारी व्यवसायातून केवळ ३० ते ३५ टक्के लोकांनाच रोजगार मिळणार आहे. शिवाय कारखानदारी उद्योगाला कृषिउद्योगातूनच कच्च्या मालाचा पुरवठा होणार आहे. मगा ज्या व्यवसायात ६५ टक्के लोक काम करणार आहेत. त्या व्यवसायात प्राथमिक स्तरापासून ते उच्चस्तरपर्यंत कृषि विकास कार्य करणाऱ्या संस्थामधून औपचारिक शिक्षणाची सोय असणे अपेक्षित होते. परंतु दुर्दैव असे की, काही बोटावर मोजण्या इतक्या शेतीशाळा, महाविद्यालय व विद्यापीठे सोडलसे तर अन्य शाळा, महाविद्यालय व विद्यापीठांतून 'कृषि' हा विषयच शिकवला जात नाही. त्यामुळे लाखो लोकांच्या रोजगारांचे भवितव्य शेती व शेती उद्योगावर अवलंबून असतानासुद्धा या उद्योगासाठी नवी पिढी तयार होताना दिसत नाही. शिवाय यापुढील उत्पादकता विज्ञानधिष्ठीत तंत्रज्ञानावर आधारित राहणार आहे. पण त्याचे सुतोवाच आजच्या कृषि शिक्षण व संशोधनात दिसून येत नाही. असले तरी आपले कृषितज्ज्ञ बांध्यावर जाऊन शेतकऱ्यांना त्यासंबंधी माहिती देत नाहीत. त्यामुळे कृषिउद्योगाविषयी लोकांच्या मनात जाणिवेचा जागृत होताना दिसत नाहीत. या संदर्भात चीनचे उदाहरण अतिशय बोलके आहे.

“सन २००० सालापर्यंत चीनला तूरडाळ अजिबाज माहिती नव्हती. त्यांना बियाणं पुरवलं हैद्राबादच्या 'इंटरनॅशनल क्रॉप रिसर्च इन्स्टिट्यूट फॉर सेमी एरिड ट्रॉप्स इन्फ्रिस्ट' या संस्थेनं!

आज चीनमध्ये १ लक्ष ५० हजार हेक्टरवर तुरीचं पीक उभं आहे. इतकेच नव्हेतर माळरान, पडीत जमीन, रस्त्याचा उतार, खडकाळ जमीन असा कोणताही भाग त्यांनी तुर लागवडीसाठी ठेवला नाही.”^{१२} तुर ही बहुगुणी आहे हे आपल्या कृषितज्ज्ञाला माहिती असूनही त्यांनी त्याविषयी देशात काहीच करू नये, ही किती आश्चर्याची गोष्ट आहे. अन्यथा तुरडाळीचा भाव आज आपल्या देशात २०० रूपये किलो एवढा गगनाला जाऊन भिडलाच नसता व त्याविषयी राजकारणही झाले नसते.

तात्पर्य कृषि शिक्षण व संशोधन सध्याच्या गरजा भागविण्यास अपुरे पडते आहे. त्यामुळे कृषिव्यवसाय दिवसंदिवस तोट्यात चालला आहे.

आर्थिक घटक :

आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या युगात कृषिउद्योग हा दिवसेंदिवस महागडा होत चाललेला आहे. परंतु त्या उद्योगात गुंतवणूक करण्याइतके भाग भांडवल शेतकऱ्यांकडे उपलब्ध नाही. अनुदानाची सोय नाही, असली तरी ती अतिशय नगण्य स्वरूपाची आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना कर्ज काढण्याशिवाय पर्याय नसतो. कृषि व्यवसायाची अनियमितता लक्षात घेता काढलेले कर्ज फिटेलच याची शाश्वती नसते. शिवाय सामाजिक बडेजावसाठी तो ऐपत नसतानाही आपल्या मुलामुलींच्या लग्नात, अन्य रूढी परंपरांच्या फेऱ्यात अतोनात खर्च करतो. परिणामी त्याचे अर्थकारण बिघडते. तो दिवसेंदिवस कर्जाच्या चक्रव्यूहात अडकतो. यातून त्याची सहजा-सहजी सुटका होणे शक्य नसते. म्हणून तो आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारून या सर्व प्रक्रियेच्या फेऱ्यातून मुक्त होतो.

जागतिकीकरण व उदारीकरण :

जागतिकीकरण व उदारीकरणाच्या नावाखाली सन १९९१ साली भारत सरकारने नविन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केला. त्यामुळे देशात मुक्त अर्थव्यवस्थेचे वारे वाहु लागले. आयात-निर्यात धोरणात शिथिलता आली. कमी दरात अतिशय दर्जेदार माल भारतीय बाजारपेठेत आयात होऊ लागला. त्या तुलनेत देशी मालाचा दर्जा निकृष्ट असल्यामुळे विदेशी मालापुढे टिकेनासा झाला. त्यामुळे शेतमालाचे भाव कोसळू लागले. परिणाम देशी मालाची निर्यात घटली. अगोदरच आर्थिक विवंचनेत असलेल्या भारतीय शेतकऱ्यांचा आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत अशारीतीने दारून पराभव झाला. यातून मार्ग काढण्यासाठी शासनाने पुन्हा भांडवली व्यवस्थेचा पदर उचलून धरला. विशेष आर्थिक विभागाचे धोरण स्वीकारण्यात आले. या विशेष धोरणानुसार सरकारने शेतकऱ्यांची जमीन भांडवलदारांना देण्याचा घाट घातला. शेतकऱ्यांच्या मालमत्तेवर भांडवलदाराची पंचतारांकित मॉल संस्कृती उभी राहिली. ही मॉल संस्कृती टिकली पाहिजे नव्हे तिची भरभराट झाली पाहिजे व तिच्या मदतीने आपली सत्ता आपले सिंहासन अधिक बळकट झाले पाहिजे या हेतूने सरकारने पाणी व्यवस्थापनातील खाजगीकरणाचा प्रश्न ऐरणीवर आणला.

वास्तविक पाहता राष्ट्रीय पाणी धोरणात पेय जलानंतर सिंचनाला अग्रक्रम आहे. परंतु कोट्यावधी रूपयांच्या पाणी पट्टीसाठी हे आज उद्योगांना देण्याचा घाट घातला जात आहे. “जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी सारख्या वित्तीय संस्थांच्या दबावाखाली १९९० च्या दशकात यास सुरुवातही झाली. याला भारतसुद्धा अपवाद राहिला नाही. मध्यप्रदेशातील दुर्ग जिल्ह्यातील (छ. राज्य) शेवनाथ नदीवरील प्रकल्प 'रेडियस वॉटर लिमिटेड' या कंपनीला २२ वर्षासाठी हस्तांतरित करण्यात आला. तो देशातील पाणी या नैसर्गिक संपत्तीच्या खाजगीकरणाचा पहिला प्रयत्न आहे”^{१३} त्यामुळे जगभर पाण्याचे दर वाढले. त्याचा सर्वात जास्त फटका शेती क्षेत्राला बसला. अगोदरच अवर्षणाच्या आवर्तात सापडलेला शेतकरी वर्ग खाजगीकरणाच्या या चक्रव्यूहाने पूर्णतः नागवला गेला. खुद्द संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानव विकास अहवालात असे म्हटले आहे की, “काही खाजगीकरणाच्या प्रकल्पांनी सकारात्मक परिणाम झाले असले तरी स्थिती फारसी उत्साहवर्धन नाही. त्यामुळे अर्जेटीना ते बोलिव्हिया आणि फिलिपिन्स ते अमेरिकेपर्यंत पाण्याबाबत समता व क्षमता वाहून प्रगती होईल असा जो समज होता तो प्रत्यक्षात चुकीचा ठरला आहे.”^{१४}

तात्पर्य भांडवली पंचतारांकित मॉल संस्कृतीने शेतकऱ्यांचे अस्तित्त्वच नाहीसे केले. त्यामुळे त्यांच्याजवळ आता आत्महत्येशिवाय

दुसरा मार्गच शिल्लक राहिला नाही. कारण अगोदरच सुलभ व त्वरीत पतपुरवठ्याचा अभाव, सहकार चळवळीचे अपयश, खंडीत विजपुरवठा, शेतमालाला हमी भावाचा अभाव, अस्तित्व व प्रभावहीन शेतकरी संघटना, गुदाम व्यवस्थेची वाणवा वगैरे प्रश्नांनी हवालदिल झालेला शेतकरी खाजगीकरण व उदारीकरणाच्या प्रश्नाने अधिकच नागडा झाला. मग त्यातून स्वतःची सुटका करून घेण्यासाठी आत्महत्यांचे सत्र चालू झाले. जिवंतपणी मरण यातना भोगण्यापेक्षा मेल्यानंतर आपल्या कुटुंबाच्या भरण-पोषणासाठी दोन लाख कमविलेले बरे! या मनःप्रवृत्तीने देशात शेतकरी आत्महत्या संस्कृती जन्माला घातली. गेल्या दोन ते अडीच दशकात किमान तीन ते चार लाख शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचा अंदाज आहे, यावरून कृषिउद्योग व त्यावर आधारित शेतकरी वर्गाची दारूण स्थिती लक्षात येते.

स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षांनंतरही एखाद्या भागातील मानवी घटक विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून वंचित राहत असेल किंबहुना तो जाणीवपूर्वक दूर ठेवला जात असेल तर ती विकास संकल्पनेची थड्या करण्यासारखे आहे.

उपाययोजना :

शेती हा एक व्यवसाय आहे व तो लाभदायी झाला पाहिजे, यासाठी गरज आहे ती एकूणच शासनाच्या धोरणात व मानवाच्या प्रवृत्तीत बदल करण्याची. कृषि समस्येच्या मुळाशी असलेली सर्वसामान्य व विशिष्ट कारणे शोधून त्यावर कायमची उपाययोजना निश्चित करणे हे भावी काळातील विकासाचे तंत्र असले पाहिजे.

शेतीचा विचार करावयाचा म्हणजे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विचार करावा लागणार आहे. कारण तोच या देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे, तो कणाहील बनू नये यासाठी कृषिउद्योग हाच विकासाचा केंद्रबिंदू मानून योजना आखल्या जाव्यात, लहान शेतकऱ्यालाही काम मिळेल, असे उत्पादनाचे नवे तंत्र विकसीत करून विकास प्रकल्पांना चालना दिली पाहिजे. कारण कृषि व कृषि क्षेत्राशी संबंधित दुग्धव्यवसाय, कुकुटपालन, फळवागा, फुलशेती, बांधशेती अशा लघु व कुटीर उद्योगाच्या भागात फार मोठ्या प्रमाणात क्षमता असूनही पर्याप्त भाग भांडवलाअभावी हे सर्व उद्योगधंदे प्राथमिक अवस्थेतच आहेत. तेव्हा शासनाने या सर्व व्यवसायांसाठी सुलभ दराने पतपुरवठ्याची सोय केली तर कृषि विकासाचा मुख्य टप्पा गाठणे काही अवघड काम नाही. तसेच आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञान आणि औद्योगिककरणाच्या युगात महागडी बि-बियाणे, औषधी-खते व औजार खरेदी करण्यासाठी किमान ३० टक्के व कमाल ६० टक्के अनुदान देण्याची व्यवस्था असावी. एवढेच नव्हे तर नैसर्गिक व पर्यावरणीय घटकांच्या बदलांमुळे पिकांचे नुकसान झाले तर आर्थिक विकासाच्या कृषि नियोजनात भरीव स्वरूपाच्या आर्थिक मदतीची तरतुद असली पाहिजे. भांडवलप्रधान अमेरिका, कॅनडा व ग्रेटब्रिटन सारख्या देशात शेतकऱ्यांना फार मोठ्या प्रमाणात सबसिडी दिली जाते. तर मग भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात ती का असू नये? याविषयी भारतीय शासन अधिक सकारात्मक झाले तर कृषिउद्योग लाभदायी व्हायला वेळ लागणार नाही. त्याचबरोबर शेतीमध्ये उत्पादित झालेला माल उपभोक्त्यांच्या थाळी मारण्यासाठी शेतकरी वर्गाला विपणनाच्या अनेक अवस्थांतून जावे लागते. उदा. मालाची वागणूक, वाहतूक व्यवस्था, मार्केटींग इत्यादीवर भरमसाठी खर्च करावा लागतो. त्या तुलनेत शेतमालाला भाव मिळत नाही. त्यासाठी शासनाने बंदिस्त चौकटीच्या बाहेर येऊन शेतमालाला हमी भाव दिला पाहिजे, जेणेकरून शेतकरी वर्गाची भांडवली बाजारपेठेत लुट होणार नाही.

एकेकाळी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कायापालट घडवून आणणारी सहकार चळवळ राजकीय हस्तक्षेपामुळे मृतवृत्त झाली आहे. तिचे राष्ट्रीयकरण करून पुन्हा एकदा तिला उभारी दिली तरच क्षतीग्रस्त शेतकरी जीवनाला नवसंजीवनी मिळेल.

अन्य एक बाब अशी की, मोसमी पावसाच्या लहरीपणावर अवलंबून राहण्यापेक्षा शेती व्यवसायास कृत्रिम पावसाची सोय असली पाहिजे, या उद्देशाने शासनाने जल व जलव्यवस्थापन विषयक अनेक योजना कार्यान्वित केल्या असल्या तरी एका विशिष्ट मर्यादितच शासनाला कृषिक्षेत्र जलसिंचन सोयीच्या कक्षेत आणता आले, त्यात अजूनही बराच वाव आहे. त्यात नियोजनबद्ध बदल घडवून आणला तर अजूनही ८० दशलक्ष हेक्टर जमीन ओलिताखाली येऊ शकते. कॅप्टन लेनशसस दस्तुर यांनी मांडलेला नद्याजोड प्रकल्प या दृष्टीले पथदर्शी मानला जातो. तो प्रकल्प कार्यान्वित झाला तर दरवर्षी लाखो क्युसेक्स पाणी समुद्राला जाऊन मिळते ते पाणी भारताच्या प्रमुख बानमाही खेळते राहिल. यामुळे जमिनीत पाण्याचे योग्य भरण-पोषण होऊन पिण्याच्या पाण्याबरोबरच सिंचन व्यवस्थेचाही प्रश्न सुटण्यास बऱ्याच अंशी मदत होईल.

आणखी एक गोष्ट अशी की, पर्यावरणाचा एक आवश्यक घटक म्हणून पाण्याकडे पाहण्याची व त्यादृष्टीने पाणी हाताळण्याची क्षमता आजही समाजमनांमध्ये पुरेशी निर्माण झालेली दिसत नाही. सुखवस्तु जीवनासाठी मानवांकडून प्रचंड प्रमाणात जमिनीतून पाण्याचा उपसा व वापर होताना दिसतो मात्र त्या प्रमाणात जमिनीत पाण्याचे भरण-पोषण करण्याचे प्रयत्न होताना दिसत नाहीत. त्यामुळे सिंचन व्यवस्थेचे सोडाच परंतु पाणी टंचाई सारख्या भीषण समस्येला लोकांना सामोरे जावे लागत आहे. “भारतासारख्या उष्ण व कोरड्या हवामानाच्या प्रदेशात भरपावसाळ्यात सुद्धा ३ ते ६ मि.मि. पाण्याचे बाष्पीभवनाचे दोहन होते. उन्हाळ्याच्या दिवसात तर हे प्रमाण १६ मि.मि. पर्यंत जाते.”^{१५}

पाण्याचे हे दोहन थांबविण्यासाठी नदी-नाल्या, शेतीतील बांध तसेच तलाव आणि सरोवरांच्या काठी वृक्षारोपण केले पाहिजे. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षणाबरोबरच जागतिक तापमान कमी होण्यासाठी मदत होईल याचा सकारात्मक परिणाम कृषिव्यवसायांवर होईल. त्यासाठी शासन व प्रशासन व्यवस्थापनातील बदलाबरोबरच सामाजिक जाणीवा मध्येही बदलाची गरज आहे. कारण केवळ तलाव आणि सरोवरांची संख्या वाढविल्याने पाण्याचा प्रश्न सुटणार नाही. तर त्यासाठी तलाव आणि सरोवरांच्या योग्य व्यवस्थापनासाठी सरोवर सर्वोर्धनीसारखी चळवळ उभी राहणे गरजेचे आहे. तरच मानवी भरण-पोषणाच्या सर्व गरजा सहज भागविता येतील.

अन्य एक बाब अशी की, अखंडित विजपुरवठा आणि सेंद्रीय शेतीचा प्रयोग कृषि विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. विजेअभावी विहीरीला पाणी असूनही पीकांना पाणी देता येत नाही आणि सेंद्रीय शेती अभावी जमिनीचा पोत बळकट होत नाही, हे वास्तव्य सत्य कुणालाच नाकारता येत नाही. परंतु या दृष्टीने भारतात फारसे प्रयत्न होताना दिसत नाहीत.

शेवटी श्रमाची प्रतिष्ठा व शेती क्षेत्राकडे पाहण्याचा पारंपरिक दृष्टिकोन बदलण्यासाठी कृषिशिक्षण हे लोकशिक्षण बनले पाहिजे. यासाठी कृषिक्षेत्रात कार्य करणाऱ्या तज्ज्ञांनी वातानुकूलित गृहात बसून संशोधन करण्याऐवजी शेतकऱ्यांच्या बांध्यावर जाऊन संशोधन कार्य केले पाहिजे. तरच शेतकरी वर्गाच्या शेतीविषयक जाणीवा प्रगल्भ होतील.

विकास वस्तूचा नसावा तो माणसांचा असावा. अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, पिण्याचे पाणी आणि शिक्षण या माणसांच्या

मूलभूत गरजा असतात. आर्थिक वाढीच्या कोणत्याही प्रक्रियेत या गरजांची पूर्ती झाली तरच तो विकास मानुषी ठरतो. विकासाचे हे मानवी प्रारूप समोर ठेऊन शासन, प्रशासन आणि सामाजिक स्तरावर शेती क्षेत्राची वाटचाल सुरू केली तर शेतकरी वर्गाच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावण्यास वेळ लागणार नाही. विकसीत कृषि क्षेत्राची ओळख ही शेतकऱ्यांची 'दफनभूमी' म्हणून नव्हे तर 'कर्मभूमी' म्हणून झाली पाहिजे, हीच रास्त व्यवस्थेची मागणी असते.

संदर्भ ग्रंथ

१. दत्त रूद्र / सुन्दरम के.पी. एम., भारतीय अर्थव्यवस्था, एस.चन्द अँड कंपनी, नई दिल्ली, २००५, पृ. ४७६.
२. Plan Documents, Planning Commission (Government of India) and Economy Surcey (2008-09), 2010-11.
३. हरीश गुप्ता, रोजगाराविना विकासाचे स्वप्न हे आजचे भयान वास्तव, दै. लोकमत, दि. ६ सप्टेंबर, २०१६, पृ. ६.
४. प्रो. चौधरी सी.एम., केंद्रीय बजट एवं ग्रामीण विकास एक विश्लेषण, कुरूक्षेत्र, सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, लोधी रोड, नई दिल्ली, अप्रैल, २००८, पृ. ०५.
५. बी.जी.कांबळे, जागतिक अन्न दिवस: एक दृष्टिक्षेप, योजना मासिक, अंक १५ ऑक्टोबर, २०१५, पृ. ६५, ६६.
६. संपा. डॉ. श्रीकांत जिचकर, आधुनिक वार्षिकी, विश्वकोष वार्षिकी, म.राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, मुंबई, २००५, पृ. २०.
७. दै. लोकमत, दि. ०५ सप्टेंबर २००५.
८. भदे हं.रा., सर्वांगीण कृषिधोरण हेच विकासाचे सुत्र, दै. लोकसत्ता, दि. १८ मार्च २००६, पृ. ७.
९. डॉ. तुषार घोरपडे, पर्यावरण परिस्थितिकी, द युनिक अँकॅडमी, पुणे, जानेवारी २०१५ पृ. २५६.
१०. शरद हरिदास पवार, जागतिक हवामान बदलाचा सर्वसमावेशक आर्थिक विकासावरील परिणाम, बुलेटिन ऑफ युनिक अँकॅडमी, पुणे, अंक ८ वा, नोव्हेंबर, २०१४, पृ. ६०.
११. प्र.रा.कुलकर्णी, भारतीय अर्थव्यवस्था, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद, १९९६, पृ. ११६, ११७.
१२. सक्सेना के.बी., कल्पकतेचा भीषण दुष्काळ, दै. लोकसत्ता, दि. ६ ऑगस्ट २००६, पृ. ५.
१३. भामरे गिरीश आर., सिंचनाचे खाजगीकरण विकसनशील देशामध्ये अपयशीच, दै. लोकसत्ता, दि. २३ डिसेंबर २००८, पृ. ६.
१४. कित्ता, पृ. ६.
१५. संपा. डॉ. श्रीकांत जिचकर, आधुनिक जगाची आधुनिक वार्षिकी, विश्वकोष वार्षिकी, म.राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, मुंबई, २००५, पृ. २६.

Publish Research Article

International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Book Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- * International Scientific Journal Consortium
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.aygrt.isrj.org